दशमः पाठः । काव्यशास्त्रविनोदः । (कण्ठस्थीकरणार्थम्)

संस्कृतभाषायां सुभाषितानां महाभाण्डारं विद्यते। कानिचन सुभाषितानि चमत्कृतिपूर्णानि। तेषाम् अर्थावबोधः न सरलः। प्रहेलिकाः, कूटप्रश्नाः समस्यापूर्तिः च एते प्रकाराः अस्माकं कृते मस्तिष्कखाद्यम् एव। सुभाषितानां रचना हास्यरसपूर्णा हृद्या च। अतः एव एते काव्यप्रकाराः वाचकानां मनः विनोदयन्ति।

- प्रहेलिका नाम किम् ?
- अन्यभाषासु काः प्रहेलिकाः यूयं जानीथ ?

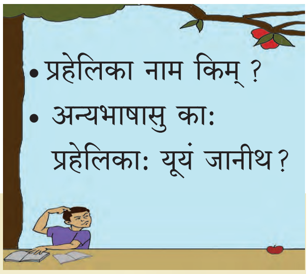

साक्षरा विपरीताश्चेद् राक्षसा एव केवलम्।
सरसो विपरीतोऽपि सरसत्वं न मुञ्चति ।।१।।

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः
त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः।
त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी
जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघः ।।२।।

तातेन कथितं पुत्र पत्रं लिख ममाज्ञया।
न तेन लिखितं पत्रं पितुराज्ञा न लङ्घिता ।।३।।

न तस्यादिर्न तस्यान्तः यो मध्ये तस्य तिष्ठति।
तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति यो जानाति स पण्डितः ।।४।।

गङ्गायाश्चञ्चलतरे वारिणि प्रतिबिम्बितम्।
शोभते तारकायुक्तं शतचन्द्रं नभस्तलम् ।।५।।

स्पष्टीकरणम्

श्लोकः १ – साक्षराः इति पदं विपरीतक्रमेण पठितं चेत् 'राक्षसाः' इति भवति । परं 'सरसः' इति पदम् यथानुक्रमं वा विपरीतक्रमेण पठितं चेत् 'सरसः' इत्येव भवति । अत्र कविकल्पना एवं कविकौशलं विभाति ।

श्लोकः २ – सः वृक्षस्य अग्रे वसति किन्तु पक्षिराजः गरुडः न । तस्य त्रीणि नेत्राणि सन्ति किन्तु सः शूलपाणिः शङ्करः न। सः वल्कलसदृशं वस्त्रं धारयति किन्तु सः सिद्धयोगी न। सः जलं धारयति किन्तु सः न घटः न च मेघः । अस्य उत्तरं वर्तते नारिकेलफलम् ।

श्लोकः ३ – तातेन कथितम्, "हे पुत्र, मम आज्ञया पत्रं लिख।" तेन पुत्रेण पत्रं न लिखितम् । तथापि पितुः आज्ञा न लङ्घिता। अर्थसङ्गतिः न दृश्यते। यदि 'न तेन' इति एकपदं क्रियते चेत् ' नतेन' इति पदेन अर्थबोधः भवति । नतेन नाम नम्रस्वभावेन पुत्रेण पत्रं लिखितम् । अपि च पितुः आज्ञा न लङ्घिता।

श्लोकः ४ – कूटप्रश्नः अयम् । अस्य उत्तरम् – तस्य आदिः न, तस्य अन्तः न, तस्य मध्ये यः तिष्ठति (तत्) तव अपि अस्ति, मम अपि अस्ति।

श्लोकः ५ – शतचन्द्रं नभस्तलम् । इति काचन समस्या वर्तते । आकाशे चन्द्राणां शतं कथं शक्यते? इत्येषा समस्या । समस्यापूर्तिः – गङ्गानद्याः जलं कल्लोलयुक्तं विद्यते। यदा गगने तारकाः चन्द्रमाः च विलसन्ति तदा चन्द्रमसः शतं प्रतिबिम्बानि गङ्गानद्याः जले दृश्यन्ते। तदा कविः कल्पनां करोति, 'नभः शतचन्द्रम्' इव दृश्यते।

भाषाभ्यासः

श्लोकः १

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) विपर्ययः कस्मिन् शब्दे दृश्यते ?
आ) विपर्ययः कस्मिन् शब्दे न दृश्यते ?
इ) मानवाः कीदृशाः भवेयुः ?
ई) मानवाः कीदृशाः न भवेयुः ?

२. समानार्थकशब्दं लिखत। राक्षसः, सरसः ।

३. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) विपरीतोऽपि =   आ) विपरीताश्चेत् =

श्लोकः २.

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) वृक्षाग्रवासी कः ?   आ) कः पक्षिराजः ?
इ) कः त्रिनेत्रधारी ?   ई) कः शूलपाणिः ?
उ) कः जलं बिभर्ति ?   ऊ) कः त्वग्वस्त्रं धारयति ?

२. शब्दसमूहस्य कृते एकं संक्षेपशब्दं लिखत।

अ) यः वृक्षस्य अग्रभागे निवसति –
आ) पक्षिणां राजा –
इ) यस्य त्रीणि नेत्राणि –
ई) शूलं पाणौ यस्य सः –
उ) यः त्वग्वस्त्रं धारयति –

CGSHK4

३. योग्यं पर्यायं चिनुत –

अ) पक्षिराजः वृक्षाग्रे (वसति/न वसति)।
आ) घटः त्रीणि नेत्राणि (धारयति/न धारयति)।
इ) शूलपाणिः जलं (बिभर्ति / न बिभर्ति)।
ई) नारिकेलं त्वग्वस्त्रं (धारयति/न धारयति)।

४. समानार्थकशब्दयुग्मं चिनुत लिखत च।

पक्षिराजः, शूलपाणिः, जलम्, मेघः, शङ्करः, वृक्षः, सिद्धयोगी, गरुडः, तरुः, तोयम्, जलदः, तपस्वी।

श्लोकः ३.

१. कः कं वदति ?   'पत्रं लिख।'

२. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) केन आज्ञा दत्ता ?   आ) केन आज्ञा न लङ्घिता।
इ) पत्रं केन लिखितम् ?

३. विशेषण–विशेष्य–स्तम्भं पूरयत।

विशेषणम्	विशेष्यम्
________	पुत्रः
लिखितम्	________

४. सन्धिविग्रहं कुरुत। ममाज्ञया, पितुराज्ञा

५. श्लोकात् 'क्त' प्रत्ययान्तरूपाणि (कर्म.भू.धा.वि.) चिनुत लिखत च।

श्लोकः ४.

१. क्रमानुसारं रचयत।

अ) त्रि–अक्षरयुक्ते शब्दे 'य' मध्ये तिष्ठति।
आ) शब्दस्य आरम्भे 'न' विद्यते।
इ) शब्दस्य अन्ते अपि 'न' विद्यते।

२. प्राप्तम् उत्तरम् – ☐ ☐ ☐

३. सन्धिं कुरुत।

अ) तस्य + आदिः (अ + आ) ________
आ) तस्य + अन्तः (अ + अ) ________
इ) तव + अपि (अ + अ) ________
ई) अपि + अस्ति (इ + अ) ________

४. श्लोकात् षष्ठ्यन्तपदानि चिनुत लिखत च।

श्लोकः ५.

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) कस्याः नद्याः वर्णनं सुभाषिते वर्तते ?
आ) शतचन्द्रं नभस्तलं कुत्र शोभते ?

२. विशेषणैः जालरेखाचित्रं पूरयत।

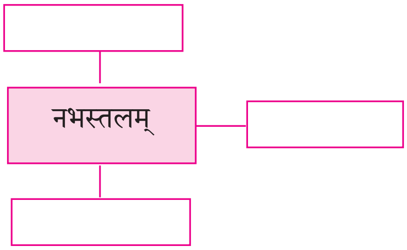

३. विशेषणं लिखत।

१) ____ वारिणि। २) ____ नभस्तलम्।

४. गङ्गा इति शब्दस्य अमरपङ्क्तिं लिखत।